

Ю. М. Терлецькакандидат психологічних наук,
доцент кафедри педагогіки та соціального управління
Національний університет «Львівська політехніка»

ОСНОВИ ПСИХОПІЗНАВАЛЬНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ ЛЮДИНИ

У роботі розглядається сутність і зміст психопізнавальної депривації людини сучасного суспільства. Доведено, що психопізнавальна депривація людини являє собою більшою чи меншою мірою деструктивний процес функціонування пізнавальної (інтелектуальної) сфери її психіки, який спричинився або недорозвиненням, несформованістю чи руйнуванням певних параметрів психічних пізнавальних процесів, або нестачею, відсутністю чи недостовірністю знань, необхідних для її життєдіяльності, унаслідок обмеження чи цілковитого усунення суб'єкта психіки від активного різнобічного адекватного, чуттєвого й абстрактного пізнання навколишнього світу і себе в ньому. Психопізнавальна депривація виникає в людини, по-перше, коли не формуються або не розвиваються відповідні параметри психічних пізнавальних процесів, тобто має місце неадекватність (недосконалість, неточність) відчуття, сприймання, операцій, форм і видів мислення, уяви, пам'яті; по-друге, коли відсутні чи наявні недостовірні знання, які необхідні для її розвитку, повсякденного життя, соціалізації, адаптації, оволодіння надбаннями людства, соціальної взаємодії, професійної діяльності, здобування нових (більш досконалих) знань. За функціональним станом психіки, психопізнавальна депривація людини являє собою застій, затримку, інертність, ригідність, загальмованість, збій чи неспроможність пізнавальної (інтелектуальної) сфери психіки, відповідно до вікових норм психосоціального розвитку та норм суспільної життєдіяльності, адекватно виконувати операційно-функціональну чуттєву й абстрактну діяльність. Загалом психопізнавальна депривація людини може виявлятися через: 1) недорозвинення апарату пізнання світу; 2) спрощення знань про предмети, явища і зв'язки між ними; 3) отримання недостовірних знань; 4) припинення накопичення в пізнавальній сфері нових знань, а також руйнування старих. Причинами виникнення психопізнавальної депривації людини є і зовнішні умови (зовнішні деприваційні умови), у яких вона не може задовольнити потреби в адекватному розвитку всіх складників пізнавальної (інтелектуальної) сфери, і внутрішні (особистісні) деприваційні чинники, за яких пізнавальна (інтелектуальна) сфера людини не може своєчасно й адекватно розвиватися й поповнюватися новими достовірними знаннями.

Ключові слова: пізнавальна сфера людини, психічна депривація людини, деструктивний процес, зовнішні деприваційні умови, внутрішні (особистісні) деприваційні чинники.

Постановка проблеми. У наш час зростає інтерес науковців до психічної депривації людини, оскільки кількість потреб, які необхідно їй задовольнити в сучасному інформаційному суспільстві, постійно збільшується. Проте через різні причини не всі потреби людини може задовольнити. Серед них особливе місце належить пізнавальним потребам, задоволення яких пов'язано із забезпечення побутових умов, навчанням, розвитком і вихованням молодого покоління, працевлаштуванням, адаптацією і взаєминами в соціумі тощо, оскільки інформаційні технології, комп'ютерна, професійна, побутова, виробнича, сервісна й ін. техніка змінюються надто швидко, а в соціумі відбуваються постійні зміни у структурі й змісті суспільних відносин. Тому людина часто переживає психопізнавальну депривацію, яка є одним із видів її психічної депривації. Однак сьогодні психопізнавальна депривація не має належного наукового осмислення. Також невідомо, як вона впливає на пізнавальну активність людини, її мислення, інтелект, соціалізацію, адаптацію, поведінку, професійну діяльність, комунікацію, інтерак-

цію тощо. Тому дослідження психопізнавальної депривації є актуальним для психологічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із проблем депривації та психічної депривації свідчить про те, що про психопізнавальну депривацію людини як вид психічної депривації в науковій літературі у прямій постановці питання загалом не йдеться. Власне до початку XXI ст. вчені виокремили значеннєву (когнітивну) депривацію, яка охоплює й психічні пізнавальні процеси. Наприклад, Й. Лангмейєр і З. Матейчек виділили «чотири форми психічної депривації», серед яких є і значеннєва (когнітивна) депривація, яку вони описують так: «<...> надто мінлива, хаотична структура зовнішнього світу без чіткого впорядкування й змісту, яка не дає можливості розуміти, передбачати й регулювати те, що відбувається зовні» [5, с. 251].

Однак, на нашу думку, дослідники описують не сутність власне психопізнавальної депривації, а її наслідки.

З позицій девіантного підходу до розуміння і тлумачення психічної депривації Л. Ядвіршич також веде мову про когнітивну депривацію як

відсутність можливостей розуміти і регулювати те, що відбувається навколо [9].

Проте він не пояснює, що є причиною відсутності таких можливостей. Автор залишив цілком відкритими питання, як когнітивна депривація представлена в людській психіці, як впливає на її операційно-функціональну діяльність?

Виходячи зі своїх уявлень, представники збіднено-середовищного підходу до розуміння і тлумачення психічної депривації, по суті, фактично описують і психосоціальну, і психопізнавальну депривації через поняття «збідніле середовище» [7, с. 33]. На їхню думку, власне у збідненому середовищі відбувається відставання розумового розвитку дітей (у цих працях ідеться про дітей, але це стосується й дорослих – Ю. Т.). Наприклад, вони вказують на те, що в соціально депривованих дітей не формуються «стратегії дій», під якими розуміють правила, необхідні для ефективних рішень і поведінки, а також «моделі середовища», що формуються в результаті його одноманітних впливів, які постійно повторюються. Унаслідок цього діти стикаються із труднощами в аналізі й оцінці соціальних ситуацій, у перенесенні минулого досвіду в нові умови, не вміють ефективно вирішувати проблеми.

Фактично таких поглядів дотримується і сучасний український дослідник психічної депривації підлітків Я. Гошовський [4]. Не є винятком і дослідження наслідків соціальної депривації дорослих в умовах закритих освітньо-виховних установ, здійснене О. Алексєєнковою [1].

Однак аналіз змісту їхніх праць свідчить про те, що ними описуються зовнішні деприваційні умови й наслідки психосоціальної та психопізнавальної депривації, а не їхню сутність.

Водночас побічно про психопізнавальну депривацію йдеться у багатьох працях, де розкривається функціонування пізнавальної сфери особистості у процесі її розвитку чи його затримки, поведінки, діяльності тощо [2; 6].

Отже, на основі аналізу літератури виявлено, що сьогодні немає чіткого розуміння та тлумачення психопізнавальної депривації людини, не розкриті її зміст, засоби представлення в людській психіці, психічне знаряддя прояву і впливу на розвиток, поведінку і діяльність особистості.

Мета статті полягає в розкритті сутності й основних аспектів психопізнавальної депривації людини.

Виклад основного матеріалу. Щоби розкрити сутність і основні аспекти психопізнавальної депривації людини, потрібно знати закономірності пізнавальної діяльності її психіки, тобто перебіг і вияв усієї сукупності психічних пізнавальних процесів (відчуття, сприйняття, пам'яті, мислення, уяви), а також зміст продуктів їхньої діяльності, які загалом позначаються як знання,

що, своєю чергою, задіяні далі в пізнавальній діяльності особистості.

Відомо, що відображення навколишньої дійсності в людській психіці може відбуватися на рівні чуттєвого й абстрактного пізнання. Власне через органи відчуття людина сприймає окремі властивості й якості предметів і явищ, через перцептивні процеси поєднує їх у цілісні чуттєві й розумові образи, за допомогою мислення виокремлює істотні й важливі елементи, з'ясовує причинно-наслідкові зв'язки й утримує їх у пам'яті як знання, які в потрібний момент відтворює (пригадує), щоб їх використати у процесі життєдіяльності або для формування нових знань.

Отже, коли йдеться про пізнавальну сферу особистості, то мають на увазі не лише психічні пізнавальні процеси окремо і загалом, їхню структуру, закономірності функціонування, а й досконалість способів опрацювання інформації та ті цілісні продукти їхньої діяльності, тобто вже наявні знання, які далі включаються у процеси чуттєвого й абстрактного пізнання людиною навколишнього середовища, взаємодії з ним, поведінки, діяльності тощо.

Варто зауважити, що сам процес опрацювання інформації може бути менш чи більш досконалим з погляду якості її перероблення на різних рівнях: сенсорно-перцептивному, образному, вербальному (лексичному) і концептуальному (семантичному).

Власне продуктами перероблення інформації в кінцевому підсумку є знання, які залишаються в пізнавальній сфері у вигляді знаків, символів, образів, патернів (змістові образи, які постають як цілісні картини), схем, вербальних кліше (словесні вирази), семантичних кліше (значення), скриптів, репрезентацій (концептуальні, образні, соціальні, дієво-функціональні), псі-програм тощо.

У своїх дослідженнях ми виходимо з того, що психопізнавальна депривація людини є одним із видів її психічної депривації, тому її варто розкривати крізь призму останньої.

У попередніх працях ми довели, що «по суті, психічна депривація людини являє собою більшою чи меншою мірою деструктивний процес функціонування її психіки, який спричинився недорозвиненням або несформованістю, чи руйнуванням якихось психічних параметрів через незадоволення суб'єктом тих чи інших потреб, необхідних для його нормальної життєдіяльності й розвитку» [10, с. 457].

Отже, на нашу думку, психопізнавальна депривація людини являє собою більшою чи меншою мірою деструктивний процес функціонування пізнавальної (інтелектуальної) сфери її психіки, який спричинився або недорозвиненням, несформованістю чи руйнуванням певних параметрів психічних пізнавальних процесів, або нестачею, відсут-

ністю чи недостовірністю знань, необхідних для її життєдіяльності, унаслідок обмеження чи цілковитого усунення суб'єкта психіки від активного різнобічного адекватного, чуттєвого й абстрактного пізнання навколишнього світу і себе в ньому.

Отже, психопізнавальна депривація виникає в людини, по-перше, коли не формуються або не розвиваються відповідні параметри психічних пізнавальних процесів, тобто має місце неадекватність (недосконалість, неточність) відчуття, сприймання, операцій, форм і видів мислення, уяви, пам'яті; по-друге, коли відсутні чи наявні недостовірні знання, які необхідні для її розвитку, повсякденного життя, соціалізації, адаптації, оволодіння надбаннями людства, соціальної взаємодії, професійної діяльності, здобування нових (більш досконалих) знань. Насправді і перші, і другі причини тісно пов'язані між собою. Безумовно, якщо не розвиваються параметри психічних пізнавальних процесів, то й не відбувається накопичення нових знань.

Наприклад, у людини порушені сенсорні відчуття через певні порушення чи переживання сенсорної депривації (від лат. *sensus* – відчуття, почуття і *deprivation* – позбавлення), під якою більшість дослідників розуміє тривале, більш або менш повне позбавлення людини сенсорних вражень [8, с. 97].

Порушення сенсорних відчуттів веде до неточного відображення окремих сторін (ознак) предметів і явищ, що призводить спершу до спотворення їхніх продуктів – сенсорних образів, а потім, своєю чергою, спричиняє й порушення перцепції – відбувається неточне сприймання цілісного об'єкта чи явища, яке охоплює їхні значення (наприклад, сприйняття людини, літака, простору, часу, руху, землетрусу, небезпеки, вогню, горя, плачу, вчинку тощо),

Оскільки сприйняття залежить від певних відношень, що існують між відчуттями, взаємозв'язок яких, своєю чергою, залежить від зв'язків і відношень між якість, властивостями, різними частинами, які належать предметам та явищам, то їх викривлення призводить до порушення сприйняття, тобто його предметності, цілісності, осмисленості, структурності тощо. Проте у сприйнятті того чи іншого предмета або явища, крім відчуттів, значну роль відіграє досвід людини. Якщо такий досвід відсутній, тобто не сформувалися попередньо відповідні психічні утворення (знання), то знову ж таки людина сприймає предмети чи явища неточно, неадекватно, викривлено.

Далі людина, мислячи, не може відобразити предмети та явища в їхніх істотних зв'язках і відношеннях. Власне розкриття сутності предметів і явищ, істотних зв'язків і відношень між ними відбувається за допомогою низки розумових дій. Оскільки розумові дії є діями із предметами, відображеними в образах, уявленнях і поняттях про

них, то відхилення в точності відображення образів, викривлене уявлення і помилки в сутності понять, за використання розумових операцій аналізу, синтезу, порівняння, абстрагування, узагальнення, класифікації та систематизації, переносяться на отриманий результат.

Не знаючи цілком предмета чи явища (тобто не маючи про них достатніх знань або за наявності лише поверхових знань), яке аналізує, людина не може їх розчленувати у свідомості, виокремити в них їхні частини, аспекти, елементи, ознаки і властивості. Водночас людина не може здійснити синтез, тобто мисленнєво виконати операцію об'єднання окремих частин, аспектів, елементів, ознак і властивостей об'єктів в єдине, якісно нове ціле. А власне аналіз і синтез є головними мисленнєвими операціями, які в єдності забезпечують повне та глибоке пізнання дійсності.

Психопізнавальна депривація може спричинити і деструктивний процес думок (мислення), які існують у формі суджень, міркувань, умовиводів і понять. Заперечення або утвердження будь-якого факту, зв'язку чи відношення між предметами та явищами, тобто судження людини залежить від знання сутності й змісту цих предметів і явищ, їхніх багатограних властивостей і якостей, які у взаємодії можуть спричиняти різні комбінації подій та наслідків. Неадекватне пізнання може призвести до викривленого або спотвореного судження.

Міркуючи, людина пов'язує низку суджень, що спираються на наявні в неї знання, для з'ясування істинності якоїсь думки, її доведення чи заперечення. Проте, якщо міркування надто просте чи відсутні необхідні знання, то людина навряд чи з'ясує істинність думки. Виходячи з того, що, наприклад, за допомогою умовиводів у міркуванні ми з одних суджень виводимо нові, то недостатня кількість суджень, що спираються на достовірні знання, може призвести до відсутності істинності в новому судженні.

Проте наявність навіть достовірних знань є недостатньою умовою формування правильного нового судження, оскільки для цього ще потрібно, щоб у людини були достатньо розвинуті псі-програми [3, с. 243–249] розумових дій: аналізу, синтезу, абстрагування, порівняння, групування, систематизації та класифікації.

Оскільки предметом мислення людини є пізнавальні завдання, які мають різне змістове підґрунтя і зумовлюють різне співвідношення предметно-дієвих, перцептивно-образних і поняттєвих компонентів у їхньому розв'язанні, то від того, наскільки точно і правильно людина може оперувати знаннями (знаки, образи, схеми, репрезентації й ін.), залежить якість розумових дій.

За функціональним станом психіки психопізнавальна депривація людини являє собою застій,

затримку, інертність, ригідність, загальмованість, збій чи неспроможність пізнавальної (інтелектуальної) сфери психіки, відповідно до вікових норм психосоціального розвитку й норм суспільної життєдіяльності, адекватно виконувати операційно-функціональну чуттєву й абстрактну пізнавальну діяльність.

Загалом психопізнавальна депривація людини може спричинитися через: 1) недорозвинення апарату пізнання світу (параметри психічних пізнавальних процесів); 2) спрощення знань про предмети, явища і зв'язки між ними; 3) отримання недостовірних знань; 4) припинення накопичення в пізнавальній сфері нових знань, а також руйнування старих.

Причинами виникнення психопізнавальної депривації людини є і зовнішні умови (зовнішні деприваційні умови), у яких вона не може задовольнити потреби в адекватному розвитку всіх складників пізнавальної (інтелектуальної) сфери, і внутрішні (особистісні) деприваційні чинники, за яких пізнавальна (інтелектуальна) сфера людини не може своєчасно й адекватно розвиватися та поповнюватися новими достовірними знаннями.

Так, на сучасному етапі розвитку суспільства до зовнішніх деприваційних умов можна віднести, наприклад, швидкий розвиток інформаційних технологій, побутової, виробничої, сервісної, професійної та ін. техніки, алгоритм користування якими є складним для середньостатистичної людини, а також зміни в економічній діяльності, структурі та змісті суспільних взаємин і под.

Не встигають за науковим прогресом і новітніми технологіями люди не лише старшого, а й середнього і навіть молодшого віку. Наприклад, значна частина старшого покоління не знає, як працювати в мережі Інтернет, як користуватися айфоном, цілком не використовує можливості комп'ютерів, копіювальної техніки, телевізорів, тюнерів, пультів управління, мультиварок, хлібопічок, духовок, кавоварок, прасок, пральних машин тощо.

Водночас, якщо людина не докладає зусиль для вивчення (здобуття нових знань) нової техніки, нових технологій, нових стосунків та ін. у різних напрямках життєдіяльності, то вона відстає від інших людей, що може виявлятися як переживання своєї неспроможності, нездатності, меншовартості тощо. Особливо це характерно для ситуації, коли через відсутність нових знань, наприклад, нових інформаційних технологій, комп'ютера й ін., людина втрачає роботу або її не працевлаштовують на нове місце роботи.

Ще гірше, коли людина спочатку береться за вивчення, наприклад, комп'ютера, оскільки це є вимогою роботодавця, але з різних причин не може осилити його (це притаманно більшою

мірою старшому поколінню), унаслідок чого втрачає роботу. А якщо врахувати, що в наш час така техніка змінюється ледь не кожного року, то можна уявити собі, у якому становищі опиняються люди, особливо старшого покоління.

Ми неодноразово спостерігаємо заклики відповідних установ платити, наприклад, за комунальні послуги через систему Інтернет, банкомати, термінали, в онлайн-режимі, з використання заробітної картки чи готівкою, у транспорті – через смартфон та ін., але здатні робити це не багато людей від загальної кількості платників.

Часто пересічні громадяни не можуть пізнати і зрозуміти зміни, які відбуваються в суспільстві: в економічній, політичній, соціальній, духовній, релігійній, освітній та ін. сферах.

Цьому сприяють і особистісні (внутрішні) чинники, які спричиняють розвиток психопізнавальної депривації людини.

Так, першим із таких чинників є низький рівень самооцінки особистістю своїх сил і здібностей. Оцінюючи себе як особу, яка не має здібностей пізнати ті чи інші предмети або явища, людина не прикладає й необхідних зусиль для їхнього пізнання.

Другим чинником виникнення в особистості психопізнавальної депривації є застій, інертність, ригідність психічних пізнавальних процесів (відчуття, сприймання, пам'яті, мислення уяви). Це означає, що людина не задіює повністю чи задіює частково психічні пізнавальні процеси для розв'язання різних інтелектуальних завдань. Наведемо простий приклад. Якщо школяр з 1 по 11 класи постійно користується каркулятором, то він усно не помножить $1\ 110$ на 15 , а якщо і зробить це, то затратить значний час. Він не здогадається, що, наприклад, треба виконати такі дії: першим способом: 1) $1\ 000 \times 15 = 15\ 000$; 2) $100 \times 15 = 1\ 500$; 3) $10 \times 15 = 150$; 4) $15\ 000 + 1\ 500 + 150 = 16\ 650$; другим способом: 1) $1\ 110 \times 5 = 5\ 550$; 2) $1\ 110 \times 10 = 11\ 100$; 3) $5\ 550 + 11\ 100 = 16\ 650$ і под.

Якщо людина не запам'ятовує, тобто у неї нема такої потреби або вона не хоче цього робити (наприклад, користується диктофоном, записує на планшет, смартфон тощо), то в неї погіршується пам'ять, що виявляється як низька ефективність закріплення, зберігання та подальшого відтворення її попереднього досвіду (знань).

Третім чинником виникнення психопізнавальної депривації є відсутність в особистості мотивації на активне пізнання предметів та явищ навколишнього світу і себе в ньому, четвертим – неспроможність особистості пізнавати предмети й явища внаслідок неповносправності (сліпота, глухота, фізичні вади та ін.).

Висновки. На основі наведеного вище можна зробити низку висновків.

Психопізнавальна депривація людини являє собою більшою чи меншою мірою деструктивний процес функціонування пізнавальної (інтелектуальної) сфери її психіки, який спричинився або недорозвиненням, несформованістю чи руйнуванням певних параметрів психічних пізнавальних процесів, або нестачею, відсутністю чи недостовірністю знань, необхідних для її життєдіяльності, унаслідок обмеження чи цілковитого усунення суб'єкта психіки від активного різнобічного адекватного, чуттєвого й абстрактного пізнання навколишнього світу і себе в ньому.

Психопізнавальна депривація людини виникає через: недорозвинення апарату пізнання світу; спрощення знань про предмети, явища і зв'язки між ними; отримання недостовірних знань; припинення накопичення в пізнавальній сфері нових знань, а також руйнування старих.

Причинами виникнення психопізнавальної депривації людини є і зовнішні умови (зовнішні деприваційні умови), у яких вона не може задовольнити потреби в адекватному розвитку всіх складових частин пізнавальної (інтелектуальної) сфери, і внутрішні (особистісні) деприваційні чинники, за яких пізнавальна (інтелектуальна) сфера людини не може своєчасно й адекватно розвиватися й поповнювати свої знання.

Подальших розвідок потребують питання впливу на психопізнавальну депривацію особистості порушення відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, емоцій, а також відсутності необхідних достовірних знань.

Література:

1. Алексеевкова Е. Личность в условиях психической депривации : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 96 с.
2. Варій М. Загальна психологія : підручник. 4-те вид., виправ. і доповн. Київ : Знання, 2014. 1047 с.
3. Варій М. Псі-програми – знаряддя утворень і перетворень у психіці людини. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2017. V (62). Issue 142. P. 77–81.
4. Гошовський Я. Психолого-педагогічні основи ресоціалізації депривованих підлітків : дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2009. 464 с.
5. Лангмейер И., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. Пер. с чехосл. Г. Овсянникова. 1-е изд., русск. Прага : Авиценум. Медицинское издательство, 1984. 334 с.
6. Максименко С. Генеза здійснення особистості. Київ : Вид-во ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
7. Прихожан А., Толстых Н. Дети без семьи. Москва : Педагогика, 1990. 160 с.
8. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
9. Ядвиршис Л. Преодоление депривации у детей в деятельности педагога. Брянск : БИПКРО, 1997. 54 с.
10. Terletska Yu. Psychicdeprivation in scientific terms. *Development trends in pedagogical and psychological sciences: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine* : monograph / edited by authors. 2nd ed. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2018. P. 437–463.

Terletska Yu. M. Bases of psychic and cognitive deprivation of man

The article deals with the essence and content of psychic and cognitive deprivation of a person of modern society. It is proved that psychic and cognitive deprivation of a person is, to a greater or lesser extent, a destructive process of functioning of the cognitive (intellectual) sphere of its psyche, which is caused either by underdevelopment, under formation or destruction of certain parameters of psychological cognitive processes, or lack or unreliability of necessary for its vital activity knowledge, as a result of limitation or complete elimination of the subject of the psyche from active versatile, adequate, sensory and abstract knowledge.

Psychic and cognitive deprivation is, firstly, when the corresponding parameters of the psychological cognitive processes are not formed or not developed, that is, there is inadequacy (imperfection, inaccuracy) of feeling, perception, operations, forms and types of thinking, imagination, memory; secondly, when there is no or there is inaccurate knowledge necessary for its development, everyday life, socialization, adaptation, mastering of humanity's assets, social interaction, professional activity, acquisition of new (more advanced) knowledge.

In general, psychic and cognitive deprivation of man is manifested through: 1) underdevelopment of the apparatus of world cognition; 2) simplification of knowledge about objects, phenomena and connections between them; 3) obtaining false knowledge; 4) the cessation of accumulation in the cognitive field of new knowledge, as well as the destruction of the old.

The reasons for the emergence of psychic and cognitive deprivation of man are external conditions (external deprivation conditions), in which it can not meet the needs for the adequate development of all components of the cognitive (intellectual) sphere, and internal (personal) deprivation factors, in which the cognitive (intellectual) sphere of human is not able to develop itself on time and adequately and replenish itself with new reliable knowledge.

Key words: *cognitive sphere of person, psychic deprivation of person, destructive process, external deprivation conditions, internal (personal) deprivation factors.*